

حمله غیر قابل مجازات و دفاع مشروع

مقدمه - دفاع مشروع^۱ یکی از مباحث ظریف حقوق جزای عمومی است. دفاع مشروع در قانون مجازات عمومی ایران، ماده ۴۳ به این نحو بیان گردیده است: «هرکس در مقام دفاع از نفس و یا عرض و یا ناموس و یا مال خود یا دیگری و یا آزادی تن خود یا دیگری در برابر هرگونه تجاوز فعلی و یا خطر قریب الوقوع عملی انجام دهد که جرم باشد در صورت اجتماع شرایط زیر قابل تعقیب و مجازات نخواهد بود: ۱- دفاع با تجاوز و خطر متناسب باشد. ۲- توسل به قوای دولتی بدون فوت وقت عملی ممکن نباشد و یا مداخله قوای مزبور در رفع تجاوز و خطر مؤثر واقع نشود. ۳- تجاوز و خطر ناشی از تحریک خود شخص نباشد». مواد ۱۸۴ تا ۱۹۱ برای بیان مصادیق دفاع مشروع وضع گردیده است.

باتوجه به مقررات مذکور دفاع مشروع را می توان بطور کلی چنین تعریف کرد: دفاع مشروع عبارت از عمل یا اعمالی است که از جهت عنصر مادی، غیر مجاز بوده و برای دفع یک حمله نسبت به جان یا ناموس یا آبرو یا مال شخص، انجام شود. در قانون مجازات فرانسه، مقررات مربوط به دفاع مشروع در مواد ۳۲۸ و ۳۲۹ آمده است. آنچه که در این مقاله می آید طرح مسائلی چند راجع به وضعیت حمله ایست که دفاع برای خنثی کردن آن انجام می شود.

تردید نیست که دفاع در مقابل حمله مجاز و قانونی مشروع نیست. مانند دفاعی که سارقی هنگام دستگیری در برابر پلیس به عمل می آورد. همچنانکه دفاع در مقابل عمل غیر مجاز و غیر قانونی، بی شک مشروع تلقی می شود. ولی بحث مشترکی که می توان در مورد مسایل مطروح در این گفتار، به میان آورد اینست که، آیا دفاع در مقابل عملی که قانون فاعل آن را معاف از مجازات دانسته است، مشروع است یا خیر. به این ترتیب مسایل مزبور را تحت دو عنوان زیر بررسی می کنیم:

الف - دفاع در برابر حمله بدون اراده - در این فراز می خواهیم ببینیم که

1) legitime défense

آیا دفاع در برابر، عمل غیر مجازی که فاعل در ارتکاب آن اراده نداشته باشد، مشروع تلقی می‌گردد؟

مسئله ۱- دفاع در برابر اعمال مجنون و صغیر غیر ممیز - همانطور که معلوم است، مجنون یا صغیر غیر ممیز، فاقد اراده می‌باشند و اعمالی که انجام می‌دهند، غیر ارادی است و نمی‌توان ایشان را، نسبت بدان مسئول دانست. این اعمال اگر تشکیل دهنده عنصر مادی یک جرم هم باشد، قانون مجازاتی برای آن در نظر نگرفته است.

برطبق بند الف ماده ۳۶ ق.م.ع. هرگاه مرتکب جرم، فاقد تمیز و اراده باشد، مجرم محسوب نمی‌گردد.

حال باید دید آیا دفاع در برابر اعمال این اشخاص را، می‌توان مشروع دانست یا خیر؟ مانند آنکه مجنونی با اسلحه به دیگری حمله کند و شخص اخیر که خطر را نزدیک می‌بیند برای نجات خود، سنگی به مجنون پرتاب کرده و او را از پای درآورد.

این مسئله مورد گفتگوهای بسیاری بخصوص در حقوق فرانسه قرار گرفته است. پاسخ عده‌ای از حقوقدانان فرانسوی، دراین سؤال، منفی است. ایشان معتقدند^۲، هیچکس نمی‌تواند شخصی را که قانونگذار معاف از مجازات دانسته است، به مناسبت عملش مجازات کند. بنابراین، نمی‌توان برای دفع حمله اشخاص فاقد اراده، تحت عنوان، دفاع مشروع، علیه ایشان، مرتکب جرمی گردید. همانطور که معلوم است، این عده ماهیت دفاع مشروع را با اجراء مجازات، مخلوط کرده‌اند.

عمل دفاع کننده به منظور حمایت از خود انجام می‌گیرد، نه به قصد اجراء مجازات علیه حمله کننده. دفاع شخص مورد حمله همواره قبل از فعلیت حمله صورت می‌گیرد؛ چه آنکه پس از فعلیت آن، هرچند که غیر مجاز بوده باشد، شخصی که هدف حمله بوده است، بهیچ وجه، نمی‌تواند عکس العمل مجرمانه‌ای در برابر حمله کننده نشان دهد، بلکه اجراء مجازات و یا جبران زیان وارده، و بطور کلی رفع آثار حمله، فقط از طریق توسل به مقامات صلاحیتدار، امکان پذیر خواهد بود. بنابراین کاملاً اشتباه است که مبنی دفاع مشروع یک نوع اجراء مجازات از طرف شخص هدف حمله به حمله کننده و یا صورتی از عکس العمل، تلقی شود.

دسته دیگری از حقوقدانان، دفاع در برابر، حمله اشخاص مذکور را، موجه و مدافع را غیر قابل مجازات دانسته‌اند، منتهمی این معافیت از مجازات را بر تئوری اضطرار، مبتنی کرده‌اند، نه دفاع مشروع. به عقیده ایشان این امر وجدان را جریحه دار، می‌سازد که به شخص حق داده شود، تحت عنوان دفاع مشروع، به مجنون و صغیر غیر ممیز، صدمه وارد سازد.

برخی دیگر^۳ که امروزه اکثریت را تشکیل می‌دهند، دفاع در برابر، این

(۲) مرل و دیتو، حقوق جنایی، شماره ۳۳۲.

(۳) د د د د د د د

اشخاص را موجه می‌دانند و آنرا یکی از مواد دفاع مشروع معرفی کرده‌اند. ایشان چنین استدلال می‌کنند که هرچند مجنون و صغیر، به علت اعمالی که مرتکب می‌شوند، قانوناً قابل مجازات نیستند، ولی این امر بدان معنی نیست که، بتوان، برای ایشان در ارتکاب اعمال زیان‌بار نسبت به دیگری حقی قابل شد. جهات عدم مسئولیت، نمی‌تواند، رافع وصف جرم بودن عمل ارتكابی گردد.

رویه قضایی فرانسه نیز، این نظر را مورد تأیید قرار داده است.^۴

آنچه در این باره می‌توان گفت اینست که نفس دفاع در برابر حمله اشخاص یادشده، با اجتماع شرایط قانونی، مشروع است، و برای اینکه موضوع بهتر روشن شود، به اختصار می‌گوئیم: علل موجهه جرم بطور کلی بر دو دسته تقسیم می‌شود. دسته اول عللی است که عنصر قانونی جرم را زایل می‌سازد، بطوریکه عمل ارتكابی، خاصیت ضد اجتماعی خود را از دست داده، و برعکس گاهی با مصالح جامعه انطباق پیدا می‌کند. در اینصورت می‌توان گفت عمل مزبور در نزد قانونگذار مجاز است. مانند ارتكاب عمل، به امر قانون. مثلاً اعدام يك قاتل یا بازداشت يك سارق، به حکم قانون و مراجع قضایی صالحه، اصولاً فاقد جنبه ضد اجتماعی، بوده و خاصیت جرم بودن را از دست می‌دهد. بطوریکه جامعه نه تنها، از انجام آن زیان نمی‌بیند، بلکه قسمتی از مبانی نظام اجتماعی نیز، بدینوسیله تأمین می‌شود.

دفاع در برابر این دسته از علل موجهه، بسیجوجه نمی‌تواند مشروع تلقی گردد. دسته دوم، عللی است که صرفاً بر طرف‌کننده عنصر معنوی است و تأثیری در رفع خاصیت ناسازگاری عمل انجام شده ندارد. در این دسته، از علل، عمل ارتكابی همچنان نامطلوب و زیان‌بار است. منتسبی بدلیل، وجود جهات مشخص و اختلال در عنصر معنوی، جامعه از مجازات کردن فاعل آن، طرفی نمی‌بندد. در این وضعیت نمی‌توان، نفس عمل را مجاز دانست، بلکه فقط شرط پاسخ و عکس‌العمل جامعه، در برابر فاعل آن، مفقود است. اعمال مجرمانه‌ای که بوسیله مجنون یا صغیر ارتكاب می‌شود، از این دسته است، که چون، از اراده، ناشی نمی‌شود، بدون مجازات می‌ماند، هرچند که غیر مجاز و حامل آثار نامطلوب است.

در نتیجه، دفاع در برابر اعمال ناسازگار اشخاص یادشده، باید مشروع تلقی گردد. چه آنکه مسلماً فلسفه و روح دفاع مشروع را بر خواهد داشت.

توجیهی که طرفداران نظریه دوم، از جهت مبتنی کردن دفاع بر تئوری اضطرار، به عمل می‌آورند، نیز نمی‌تواند قابل قبول باشد. زیرا علاوه بر آنکه، اضطرار به عنوان علت توجیه‌کننده، در قانون پاره‌ای از کشورها، مانند فرانسه، نص صریحی ندارد، اصولاً، توجیه دفاع در برابر اعمال اشخاص فاقد اراده از راه تئوری دفاع مشروع، بامبانی انسانی و منطقی، سازگارتر است. چه آنکه دفاع مشروع در حقیقت، موجه‌تر از حالت اضطرار است. حالت اضطرار، مسبوق به حمله نیست و شخص

4) Crim, 17 déc. 1864, D., 65. 1. 102; 7 juill. 1871, D., 71. 1. 271; 11 jann. 1896, D., 96. 1. 368.

مرتکب ابتدائاً دست به تجاوز می‌زند، در صورتیکه در دفاع مشروع، حمله از جانب دیگری آغاز می‌شود و شخص مرتکب، فقط بدان پاسخ داده و آنرا دفع می‌کند. در هر حال، معلوم نیست، چگونه در نظر این عده، توجیه عمل مدافع، بر مبنای دفاع مشروع مشکل، ولی بر اساس، تئوری اضطرار، ساده و روان جلوه می‌کند.

مسئله ۲- دفاع در برابر اعمال غیر عمدی - مسئله از این قرار است که آیا دفاع در برابر حمله زیان‌بار در صورتیکه فاعل آن عمد و تقصیر نداشته باشد، مشروع است یا خیر؟ در این وضعیت هر چند فاعل حمله به علت فقدان عنصر معنوی جرم، قابل مجازات نیست، ولی نفس عمل ارتكابی، نامطلوب و غیر مجاز است. بدینجهت حمله‌کننده حقی در انجام آن ندارد، تا دفاع طرف، نامشروع تلقی شود. بنابراین با توجه به آنچه که در مسئله پیش گفته شد، دفاع در برابر این اعمال از مصادیق دفاع مشروع خواهد بود؛ همچنانکه از عموم ماده ۴۳ قانون مجازات عمومی ایران، که بطور کلی دفاع در برابر هرگونه تجاوز قبلی و خطر قریب‌الوقوع را با اجتماع شرایط مذکور در آن، مشروع دانسته است، این امر بخوبی استنباط می‌گردد.

مسئله ۳- دفاع در برابر حمله اضطراری و اجباری - ممکن است انسان، در حالت اضطرار یا به علت فشار دیگری، ناگزیر از ارتكاب جرم یا عمل زیان‌بار گردد. چنین شخصی مطابق مواد ۳۹ و ۴۰ ق.م.ع. کیفر نخواهد دید. بحث در این است که آیا دفاع در برابر اعمال این اشخاص مشروع است یا خیر. تفاوتی که این مسئله با دو مسئله بالا دارد این است، که در مسائل قبلی حمله انجام شده، غیر ارادی یا فاقد عنصر عمد و تقصیر است، در صورتیکه، در این مسئله، اراده و عمد موجود است، فشار وارد حمله‌کننده را در اتخاذ تصمیم آزاد نمی‌گذارد و او در شرایط غیر قابل تحملی قرار می‌گیرد، که برای رهایی از آن، دست به حمله می‌زند. فرض کنیم یک کشتی در دریا گرفتار طوفان شدیدی شده و شکسته می‌شود، و تخته پاره‌ای از آن در اختیار یکی از سرنشینان کشتی قرار می‌گیرد. شخص دیگری برای نجات خود و تصاحب آن تخته به متصرف آن حمله می‌کند. شخص اخیر که خود را در خطر می‌بیند، در مقام دفاع، لگدی به او می‌زند، که در نتیجه حمله‌کننده بیهوش و غرق می‌شود.

مثال دیگر: شخصی با گرفتن طپانچه به سوی دیگری او را تهدید می‌کند، که اگر به قصد کشت به شخص ثالثی حمله نکنند، او را با طپانچه از پای درمی‌آورد. تهدید شونده تحت تأثیر اجبار و اکراه، ناگزیر از حمله به شخص ثالث می‌شود که این شخص نیز، در مقام دفاع برآمده و حمله‌کننده را از پای درمی‌آورد.

برای پاسخ به این مسئله باید ببینیم، آیا فشار وارد بر اثر اضطرار یا اجبار، می‌تواند رافع جنبه ضد اجتماعی و نامطلوب حمله باشد، یا اینکه صرفاً عنصر معنوی و روانی مرتکب را دچار اختلال می‌سازد. اگر فرض اول صحیح باشد، دفاع نامشروع است، ولی اگر فرض دوم را بپذیریم، مسلماً دفاع مشروعیت خواهد داشت. پاسخی که در مرحله تحلیلی موجه به نظر می‌رسد، اینست که در این مسئله نیز

مانند مسایل پیش دفاع مشروع خواهد بود. زیرا وضعیت اضطرار و اجبار نمی‌تواند، وصف نامساعد بودن عمل را با منطبق اجتماع، زایل کند. به‌رحال نمی‌توان برای حمله‌کننده حقی در ارتکاب تجاوز به‌دیگری شناخت، تا دفاع در برابر این‌حق نامشروع تلقی گردد. نفس عمل مجاز نیست و مصالحی را به‌سود جامعه دربرندارد، منتهی فشار وارد، صرفاً رافع مسئولیت مرتکب است و عمل غیرقانونی او را، توجیه می‌کند.

مسئله ۴- دفاع متجاوز به‌ناموس در برابر حمله - برطبق ماده ۱۷۹ ق.م.ع. «هرگاه شوهری زن خود را با مرد اجنبی دریک فراش یا در حالیکه به‌منزله وجود در یک فراش است مشاهده کند و مرتکب قتل یا جرح یا ضرب یکی از آنها یا هر دو شود معاف از مجازات است.....». بطوریکه ماده مزبور اعلام می‌دارد، حمله شوهر، در شرایط بالا، به مرد اجنبی یا همسر خود، و یا هر دو ایشان، فاقد مجازات است. این وضعیت اختصاص به‌شوهر دارد، و هرگاه برعکس زنی شوهر خود را بازن‌دیگر دریک فراش ببیند و مرتکب قتل یا جرح یا ضرب شود، معاف از مجازات نیست، ولی این امر می‌تواند، از کیفیات مخففه به‌شمار آید.

در قانون جزای فرانسه، بند ۲ ماده ۳۲۴، جهت مخففه‌ای را برای شوهری که زن خود را در اقامتگاه خانواده، در حال زنا با دیگری ببیند، و مرتکب قتل شود، مقرر می‌دارد.

باتوجه به‌مطالب بالا، مسئله‌ایکه در اینجا مطرح می‌شود این‌است، که هرگاه شوهری زن خود را با مرد اجنبی دریک فراش ببیند، و مبادرت به‌حمله علیه ایشان بکند، آیا دفاع شخصی که‌هدف حمله قرار گرفته است مشروع خواهد بود یا خیر. پاسخی که علمای حقوق جزای فرانسه به این سؤال داده‌اند مثبت است.^۵ ایشان معتقدند که هرچند حمله مزبور از جهت مخففه بند ۲ ماده ۳۲۴ قانون مجازات فرانسه، برخوردار است، ولی بااین وصف، مرد اجنبی و زن زناکار، نیز می‌توانند، مبادرت به‌دفاع کنند و این دفاع نسبت به‌ایشان مشروع خواهد بود.

آنچه در این مسئله به‌نظر می‌رسد اینست که، هرچند نظریه بالا نسبت به مقررات جزایی فرانسه، چندان دور نیست، ولی بخصوص در قانون مجازات ایران، که به‌سبب شناخت زناى محصنه، شوهر مطلقاً معاف از مجازات دانسته شده است، مشروع تلقی کردن دفاع توجیه نمی‌شود. زیرا ارتکاب عمل مجرمانه، بوسیله مرد بیگانه و زن شوهردار، حتی در جرم و ضداجتماعی بودن حمله، اختلال ایجاد می‌کند، و وجدان جامعه تحت تأثیر آداب و سنتهای دیرین مذهبی، از وقوع حمله، جریحه‌دار نمی‌گردد، بلکه برعکس دفاع در برابر این حمله، آنرا متأثر می‌سازد.

عدم مشروعیت دفاع را در این مورد می‌توان از ماده ۴۳ قانون جزای ایران، نیز بوضوح دریافت. پس از اصلاحات انجام شده در قانون مزبور، شرایطی برای مشروع بودن دفاع، وضع گردیده‌است. یکی از آن شرایط اینست که حمله و تجاوز،

(۵) مرل و دیتو، حقوق جنایی، شماره ۳۳۲

از تحريك شخص مورد حمله ناشی شده باشد. شرایط مزبور عبارت است از: «.....»
۱- دفاع با تجاوز و خطر متناسب باشد. ۲- توسل به قوای دولتی بدون فوت وقت عملاً
ممکن نباشد و یا مداخله قوای مزبور در رفع تجاوز و خطر مؤثر واقع نشود. ۳-
تجاوز و خطر ناشی از تحريك خود شخص نباشد.» بنابراین در مورد مسئله‌ای که منشأ
حمله شوهر، تحريك او از طریق ارتکاب عمل منافی هفت بوسیله زن شوهردار
و مرد بیگانه است، شرایط دفاع مشروع موجود نخواهد بود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی